

खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी विधेयक २०७६ समीक्षात्मक टिप्पणी

१. भूमिका

नेपालले मुलुकी ऐनभन्दा बाहिर गएर क्षेत्रगत कानून बनाउन थालेको करिब सात दशक भयो । वि.सं. २००७ सालपछिका दिनमा आवश्यकतानुसार सम्बद्ध क्षेत्रमा छुट्टै कानून बनाउने क्रम सुरु भयो । वन राष्ट्रियकरण ऐन, बिर्ता उन्मूलन ऐन, वन ऐन, भूमिसुधार ऐन, नागरिक अधिकार ऐन, जचलचर संरक्षण ऐन जस्ता कानून सुरुसुरुका उदाहरण हुन् । त्यसको करिब चारदशकपछि मात्र खानेपानी क्षेत्रलाई समेट्ने गर्ने खानेपानी संस्थान ऐन, २०४५ बनेको देखिन्छ । मुलुकी ऐनबाट नियमन हुँदै आएको जलस्रोत र सिँचाइ क्षेत्रलाई समेट्ने गरी जलस्रोत ऐन, २०४९ आयो तर पानीको परम्परागत आपूर्तिले देशको राजधानी काठमाडौँको बढ्दो माग र खपतलाई धान्न नसक्ने भएपछि मेलम्ची खानेपानी जस्तो आयोजना अगाडि आयो । ठूलो पुँजी लगानी आवश्यक भएकाले एसियाली विकास बैंकजस्ता निकायको ऋण सहयोग लिन आवश्यक देखियो । त्यसको तयारीस्वरूप काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेड नामक संस्था खडा गरियो ।

सहरीकरण बढ्दै जाँदा सेप्टिक ट्याङ्कमा आधारित शौचालय र मलमूत्र विसर्जन पद्धतिलाई विस्थापन गरेर ढलमा आधारित व्यवस्थापनलाई अधि बढाइयो । घरघरको मलमूत्र बगाउन ढल निकासको पाइप जोडेर काठमाडौँ उपत्यकामा बागमती र त्यसका सहायक नदीमा र अन्य सहरमा नजिकका नदी मलमूत्र बि/मिसाउन थालियो । त्यसैका आधारमा पानीको आपूर्ति गरेको महसुलको ५० प्रतिशत अतिरिक्त महसुल लिन थालियो । त्यसका लागि खानेपानी संस्थान ऐनको नै सहारा लिइयो । यसै बीच सहश्राब्दि विकास लक्ष्य (पहिले) र दिगो विकास लक्ष्य (पछि) आए । तिनले खानेपानी तथा सरसफाइलाई देश तथा नागरिकको उन्नति प्रगतिको मुख्य सूचक बनाए ।

यही बीचमा काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी बोर्ड ऐन, खानेपानी महसुल निर्धारण आयोग ऐन तर्जुमा भए । नेपालको संविधान आयो । खानेपानी विभागको नाम फेरेर खानेपानी तथा दल निकास/व्यवस्थापन विभाग बन्यो । पहिले सहरी विकास मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको खानेपानीको विषय विभिन्न अवतारको छुट्टै मन्त्रालय हुन पुग्यो र परिवर्तित हुँदै हाल खानेपानी मन्त्रालय भएको छ ।

उक्त बीचमा खुला दिशापिसाबमुक्त क्षेत्र कार्यक्रम (सन् २०११) ल्याइयो र स्थानीय निकायलाई मुख्य कर्ताका रूपमा अधि बढायो र सन् २०१७ सम्ममा हासिल गर्ने योजना थियो तर घोषणा भने २०१९ (Open Defaecation Free-ODF Zone, 30 September 2019) मा गरियो । त्यसको निरन्तरताका लागि पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम (Total Sanitation Program) ल्याइयो ।

पन्ध्रौँ योजना (वि.सं. २०७६/०७७-२०८०/०८१) ले पनि योजना अवधिमा आधारभूतस्तरको खानेपानी सेवा ९९ (हाल ८९) प्रतिशत जनसंख्यामा र आधारभूतस्तरको सरसफाइ सुविधा १०० (हाल ९९) प्रतिशत घरपरिवारमा पुऱ्याउने र घरायसी प्रयोजनबाट उत्सर्जित फोहर पानीमध्ये कम्तीमा २० प्रतिशत पानीलाई सुरक्षित रूपमा प्रशोधन गर्ने लक्ष्य (नेपाल सरकार, २०७६) लिएको छ ।

संविधानको आगमनसँगै स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइले मौलिक अधिकारमा प्रवेश पायो (२०७२ असोज २ गते) र सबैका लागि पहुँच सुनिश्चित गर्ने (Ensure access to water and sanitation for all) भनेर दिगो विकास लक्ष्य (२०७२ असोज ८ गते) ले प्रतिबद्धता जनायो । किनकि खानेपानी, सरसफाइ र स्वास्थ्य आधारभूत मानवअधिकार हो र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारभित्र स्वतः पर्दछ तर त्यस्तो महत्वपूर्ण क्षेत्रलाई नियमन गर्ने छुट्टै कानुन बनेको थिएन । कारण एउटै हो- व्यक्ति, सरकार, सार्वजनिक, सामुदायिक क्षेत्र र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अनुदानमार्फत् यो क्षेत्र सञ्चालन थियो । लगानी पनि तत्तत् क्षेत्रबाट भयो । यसलाई व्यापार व्यवसाय, लाभहानिको विषय बनाउनुभन्दा पनि सेवाको पहुँच विस्तार गर्नेतर्फ नै ध्यान केन्द्रित भयो ।

विज्ञहरुका अनुसार नेपालको ९० प्रतिशत जनसंख्यामा हालसम्म खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा पुगेको छ (सुमन शर्मा र सञ्जय अधिकारी, २०७७) भने देश नै खुला दिशापिसाबमुक्त क्षेत्र घोषणा भइसकेको छ तर हासिल भएका उक्त उपलब्धिको दिगोपना, भरपर्दो र गुणस्तरीय सेवाको विस्तार र निरन्तरताका लागि नवीन प्रविधि र थप पुँजी जरुरी हुने भएकाले यो क्षेत्रको बजारलाई खुला गर्न आवश्यक देखियो । सोही क्रममा हाल विधेयकका रूपमा रहेका खानेपानी तथा सरसफाइ कानुन ल्याउन खोजेको देखिन्छ । उक्त बृहत् साँचको खाकाभित्र यो विधेयकलाई हेर्न उपयुक्त हुन्छ ।

२. विधेयकका प्रावधान

२.१ नागरिकको आधारभूत अधिकार र कर्तव्य

नागरिक अधिकार

खानेपानी तथा सरसफाइलाई नागरिक अधिकारका रूपमा समावेश गर्दै पहुँचको हक हुने (दफा ३) र त्यसकै सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन र परिपूर्ति गर्न यो कानून ल्याइएको र अन्य प्रचलित कानूनले पनि मद्दत गर्नुपर्ने अपेक्षा यसले गरेको छ। नागरिक अधिकारभित्र स्वच्छ, खानेपानीमा सुलभ पहुँचको अधिकार, नियमित रूपमा पर्याप्त, स्वच्छ र गणुस्तरीय खानेपानी प्राप्त गर्ने अधिकार, गणुस्तरीय सरसफाइमा सुलभ पहुँचको अधिकार हरेक नागरिकलाई हुने भनेर संविधानको व्यवस्थालाई पुनः दोहोर्याएको छ।

उपभोक्ताको कर्तव्य

अधिकारका साथमा कर्तव्य पनि गाँसिएर आउँछ भन्ने विधिशास्त्रीय मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै पानीका स्रोतका रूपमा रहेका मूल वा मुहान सफा राख्ने, संरक्षण र दिगो उपयोग गर्ने कर्तव्य (दफा ६) प्रत्येक नागरिकको हुने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। यो कर्तव्य पूरा गराउनका लागि उपभोक्ता चेतना तथा शिक्षा आवश्यक पर्ने भएकाले त्यसको व्यवस्था (दफा ५.घ) पनि गर्ने उल्लेख छ।

२.२ संघीयताभित्रको जिम्मेवारी बाँडफाँड

नागरिकका अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्द्धन, परिपूर्ति र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले पारस्परिक समन्वयमा गर्ने (दफा ३) उल्लेख छ। खानेपानी सेवा, सरसफाइ सेवा तथा आयोजनाको अनुमतिपत्र प्रदान, निर्माण, सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको जिम्मेवारी र दायित्व नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको हुने उल्लेखन र सोको खाका पनि (दफा ८) समावेश छ। यो प्रावधान संघीयता कार्यान्वयन गर्नका लागि संविधान र राष्ट्रिय योजना आयोगले जारी गरेको विकास कार्यक्रम तथा आयोजना वर्गीकरण मापदण्ड, २०७६ अनुकूल छ। यसले कुन तहले के गर्ने भन्ने अन्यालको अन्त गर्न थप मद्दत गरेको छ। नियमनको अधिकार भने आआफ्नो क्षेत्रमा तीनै तहको हुने प्रावधान पुनः उल्लेख गरेको छ।

२.३ सरकारी/सार्वजनिक क्षेत्रको जिम्मेवारी

आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको सञ्चालन र व्यवस्थापन नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहले आपसी समन्वयमा आफैँले वा आफ्नो स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संगठित संस्थामार्फत गर्न गराउनुपर्ने (दफा ७.३) जिम्मेवारी स्पष्ट तोकिएको छ।

२.४ निजी क्षेत्रको सहभागिता

यो कानूनको मुख्य उद्देश्य एवम् विशेषता नै खानेपानी तथा सरसफाइको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई स्वीकार गरेर अघि बढ्नु रहेको देखिन्छ । अबका दिनमा यस क्षेत्रमा निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्ने मुख्य साधन/औजार निजी क्षेत्रलाई बनाउन खोजिएको र त्यसका लागि कानुनी संरचना बनाउनु रहेको देखिन्छ । यसलाई नेपाल सरकारको मुख्य नीति प्रस्थान (मेजर पोलिसि डिपार्चर) मान्न सकिन्छ । किनकि सरकारका विभिन्न कार्यक्रम, योजना, आयोजना परियोजनामार्फत् वा व्यक्ति वा समुदायको सहभागितामा हालसम्म सञ्चालित यो क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको संलग्नता अनौपचारिक रूपमा कहीं कतै रहेभएको भए पनि विधिवत नगण्य छ । यसलाई मेलम्ची खानेपानी आयोजना अघि बढाउने क्रममा विकसित भएको सौँचको निरन्तरता मान्न सकिन्छ । किनभने परियोजनाको प्राविधिक पक्षमा सरसल्लाह र निर्माण कार्यसम्ममा मात्र निजी क्षेत्र सीमित थियो । ट्यांकर र बोतलको पानी व्यवसायमा संलग्न भएको पनि धेरै भएको छैन, केही दशक मात्र भयो ।

घरघरका सेप्टिक ट्यांकरको मानव मलमूत्र उठाएर लगेर विसर्जन तथा व्यवस्थापन गर्ने कामसमेत काठमाडौँलगायतमा नगरपालिकाहरुले नै गर्दै आएका यो क्षेत्रबाट खानेपानी संस्थान, खानेपानी तथा ढल निकास कार्यालय, खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड, गाउँ/नगरपालिकाजस्ता सरकारी/सार्वजनिक निकाय बाहिरिन खोजेको देखिन्छ । यसका लागि परिच्छेद ४ को व्यवस्था गरिएको छ र त्यहाँ अनुमति तथा सर्वेक्षणसम्बन्धी व्यवस्था, विधिप्रक्रिया, अवधि आदि प्रावधान समेटिएका छन् ।

आधारभूत सेवालार्ई सरकारकै जिम्मा राखेकाले सन्तुलन ल्याउन खोजे जस्तो तर आधारभूतलार्ई कसरी परिभाषित गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन । भारतको दिल्ली सरकारले महिनाको २० हजार लिटर पानी र युनिट बिजुली निशुल्क गरेको पनि आधारभूत मानेरै होला । त्यसका लागि स्पष्ट हुन जरुरी छ ।

२.५ अनुमतिसम्बन्धी व्यवस्था

तोकिए बमोजिमका प्रविधि, लगानी र उपभोक्ता संख्या र तोकिएका संस्थाले सञ्चालन गर्ने साना आयोजना, निजी जग्गाको पानी घरेलु उपयोग गर्न र घरपरिसरको फोहरपानी भूमिगत अवशोषण वा अन्य विधिबाट आफ्नो निजी जग्गामा विसर्जन गर्न बाहेक अन्य खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रदान गर्न, आयोजना वा सेवा प्रणालीको सर्वेक्षण, सञ्चालन

तथा व्यवस्थापन गर्न वा खानेपानीका स्रोतको सार्वजनिक, संस्थागत तथा व्यावसायिक उपयोग गर्दा वा गराउँदा अनुमति लिनुपर्ने (दफा ९) व्यवस्था छ ।

अनुमतिलाई सर्वेक्षण र सेवा सञ्चालन गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ र सर्वेक्षणका लागि अधिकतम तीनवर्ष दिइएको छ भने सेवा सञ्चालनका लागि अधिकतम २५ वर्षको अवधि तोकेको छ तर बोटलर्स, ट्यांकरका लागि भने दुई वर्ष तोकेको छ । साथै तोकिएभन्दा बढी महसुल लिएको लगायतका कतिपय अवस्थामा जुनसुकै बेला पनि त्यस्तो अनुमति खारेज गर्न सकिने देखिन्छ ।

एउटै क्षेत्रमा एकभन्दा बढीलाई इजाजत नदिने व्यवस्थाले नयाँ क्षेत्रमा सेवा प्रवाह गर्न मद्दत मिल्ने देखिन्छ ।

२.६ सेवाप्रदायकको जिम्मेवारी

अनमतिपत्र प्राप्त संस्था वा यस ऐन बमोजिम अनमति लिनुपर्ने उपभोक्ता संस्थाले आफ्नो सेवा क्षेत्रभित्र समानुपातिक रूपमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपयोग गर्न पाउने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने (दफा १९) जिम्मेवारी तोकेको छ ।

२.७ खानेपानीको गुणस्तर

अनुमति लिनुपर्ने वा नपर्ने सबै खालका सेवाप्रदायकले गुणस्तरीय खानेपानी उपलब्ध गराउनुपर्ने (दफा २१) व्यवस्था पनि समावेश छ, जुन खानेपानी संस्थान ऐनमा पनि थियो तर कार्यान्वयन कहिल्यै भएन । काठमाडौँका खानेपानीका धारामा ढल मिसिएको पानी जताततै आउँदा पनि कुनै सुधार नगरेको र सोही विषयलाई लिएर सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा पनि दर्ता भएको हो ।

त्यस्तै सेवाप्रदायकले वर्षायाममा धमिलो पानी सिधै धारामा पठाउने गरेको घटना हालको काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेड बनेपछि पनि कायमै छ । बुटवलमा पनि त्यस्तै घटना भइरहेपछि खानेपानी संस्थानका विरुद्धमा पुनरावेदन अदालतमा मुद्दा परेको थियो । सहरी ग्रामीण सबै क्षेत्रमा खास गरी वर्षायाममा धमिलो पानी वितरण हुनु सामान्य जस्तै हो । उक्त यथार्थको पृष्ठभूमिमा यो प्रावधान कसरी कार्यान्वयन हुने हो भनेर हेर्नुपर्छ तर मानव स्वास्थ्यका दृष्टिले भने महत्वपूर्ण छ ।

२.८ पानीको स्रोतमा अधिकार र स्वामित्व

पानीको स्रोतमा नेपाल सरकारको अधिकार (दफा ४) हुने व्यवस्था प्रचलित जलस्रोत ऐनको व्यवस्थासँग मिल्ने खालको छ । यसभित्र व्यक्ति वा समुदायले परम्परागत रूपमा घरेलु वा प्रयोजनका लागि उपयोग गर्दै आएको स्रोतमा सोही प्रयोजनका लागि तत्तत् व्यक्ति वा समुदायको अधिकार (अग्राधिकार) हुने स्पष्ट उल्लेखन गरेको छ । त्यस्तै अन्य वैकल्पिक व्यवस्था नभएसम्म विद्यमान खानेपानी प्रणालीबाट कुनै बस्ती, समुदाय, विद्यालय, अस्पताल, मठमन्दिर, धार्मिकस्थल जस्ता सामाजिक संस्थाले खानेपानी उपयोग गरिरहेको छ भने त्यस्तो खानेपानी सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार सोही उपयोगकर्तालाई हुने भन्ने व्यवस्था गरेर सम्भावित विवादलाई निराकरण गर्ने प्रयास गरेको छ ।

२.९ महसुल लाग्ने

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा महसुललाई दिगो व्यवस्थापनको मुख्य संवाहक/साधन मानिएको छ । दुवै क्षेत्रलाई सेवाका रूपमा लिइएको छ नकि वस्तु र त्यस्तो सेवा निशुल्क नहुने अवधारणा पनि अँगालिएको छ । प्राकृतिक रूपमा प्राप्त स्रोतको फ्रि राइडर हुने समय अब नरहेकोतर्फ यो व्यवस्था उन्मुख छ, जबकि सहरी उपभोक्ताले महसुलका रूपमा न्यून रूपमा भए पनि शुल्क तिर्ने बानी परिसकेको छ । शुल्क नगण्य भएकाले लागत नउठ्ने भनेर मेलम्ची आयोजनामा लगानी गर्दादेखि नै महसुल बढाउनुपर्ने सर्त राख्दै आएको र उपभोक्ताबाट त्यसको विरोध हुँदै आएको इतिहास साक्षी छ । सोही क्रममा खानेपानी महसुल निर्धारण आयोग ऐन २०६३ बनेको देखिन्छ ।

२.१० शुल्क निर्धारण संरचना

शुल्क निर्धारणलाई राज्यको दायराभित्र राखिएको छ । त्यसका लागि नेपाल सरकारले तीन सदस्यीय आयोग गठन गर्ने र त्यसमा नेपाल सरकारले नियुक्त गरेका अध्यक्ष, एकजना वित्तीय वा लेखा विज्ञ र अर्को सदस्य कानूनविज्ञ राख्ने जस्तो सौँच बनाएको देखिन्छ र आयोगलाई सरकारी कर्मचारीतन्त्रभन्दा बाहिर राखिएको छ । योग्यता चलनचल्तीकै छन् ।

नेपाल सरकारले गठन गरे पनि स्वतन्त्र जस्तो आयोग बनाउनुको उद्देश्य महत्वपूर्ण छ । एक तीरले दुई शिकार गर्ने रणनीति जस्तो देखिन्छ । एक विगतमा या त निशुल्क वा नगण्य शुल्क पाइरहेको सेवामा महसुल तोकेर सेवाग्राही जनताले मन नपराउने अप्रिय निर्णय आयोगलाई गर्न लगाउने देखिन्छ, जसको गुणदोष आयोगलाई जाने देखिन्छ । यो मेकियाभेल्लीको सफल राजा बन्नका लागि दिएको नीतिसुझाव पालना गरेजस्तो देखिन्छ । उनले भनेका छन्- राजाले पुरस्कार आफ्नो हालबाट दिनुपर्छ तर दण्ड भने भारदारबाट दिने

व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । अर्को निजी क्षेत्रको पहुँच र प्रभाव शुल्क निर्धारण संयन्त्रसम्म पर्नसक्ने अवस्था सिर्जना गरेर सन्तुलन कायम गर्न खोजिएको देखिन्छ । त्यसबाट निजी लगानीको वातावरण बन्नसक्छ । शुल्क निर्धारणका आधारहरूलाई हेर्दा वास्तवमै विजनेश मोडललाई पछ्याउन खोजेको देखिन्छ, जुन निजी क्षेत्रको विश्वास हासिल गरेर लगानी आकर्षित गर्न सहायक हुने देखिन्छ ।

२.११ तथ्यांकआधार

पानीका स्रोत, आयतन, गुणस्तर आदि विवरणसहितको विद्युतीय एकीकृत डिजीटल तथ्यांकआधारसहितको नक्सा तयार गर्ने (दफा ५७) व्यवस्था महत्वाकांक्षी देखिन्छ । यसभित्र चुरे, मध्यपहाड तथा हिमाली क्षेत्रमा पानी आपूर्तिको मुख्य र महत्वपूर्ण स्रोतका रूपमा रहेका मुहानहरूसमेत पर्नसक्ने देखिन्छ । परिभाषाले नदी, खोला, नाला, ताल, पोखरी, इनार मूलजस्ता सतही र भूमिगत जलस्रोत समेतका प्राकृतिक र आकाशे पानी (संकलनका संरचना?) तथा पानी आपूर्ति गर्ने मानव निर्मित संरचनासमेतका बृहत् क्षेत्र समेटेको छ तर लिफ्ट, बेसिन ट्रान्स्फरजस्ता नयाँ प्रविधि प्रयोग हुने पानीका स्रोतहरूमा मात्र ध्यान केन्द्रित रहेको हालको मानसिकतालाई हेर्दा गाउँबस्ती नजिकमा उपलब्ध ससाना पानीका मुहानहरूलाई वास्तवमै समेट्न सक्छ कि सक्दैन र कसरी समेट्ला भनेर हेर्नुपर्दछ ।

२.१२ कार्यक्रम तथा अभियान पनि ?

खुला दिशापिसाबमुक्त क्षेत्र बनाउने, सबैलाई खानेपानी पुर्याउने, सरसफाइमा सबैको पहुँच विस्तार गर्ने जस्ता विगतका अभियानको महत्व र मर्मलाई आत्मसात् गर्दै ऐनमा नै खानेपानी तथा सरसफाइलाई कार्यक्रम तथा अभियानका रूपमा अघि बढाउने (दफा ५०) कुरा समेटेको छ तर कानूनमा नै नीति तथा कार्यक्रमिक क्षेत्रका कुरा पनि राखिएको जस्तो देखिन्छ ।

२.१३ वातावरणीय अध्ययन

प्रस्तावकले नै वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन निवेदन/प्रस्तावसाथ पेश गर्नुपर्ने (दफा १०) व्यवस्था छ ।

२.१४ स्रोत संरक्षणका कार्यक्रम र आकाशे पानी संकलन, जल पुनर्भरण

खानेपानी क्षेत्रमा विद्यमान सौँचमा उल्लेखनीय परिवर्तन आउन लागेको देखिन्छ। खास गरी पानीका स्रोतलाई निरपेक्ष रूपमा लिएर आयोजना/परियोजना बनाउने र कति पानी उपलब्ध छ भनेर मात्र हिसाबकिताब गर्ने तर स्रोतको दिगोपनातर्फ कुनै ध्यान नदिने विगतको प्रवृत्तिमा परिवर्तन आएको भल्को दफा ५ ले दिन्छ। यसले पानीको स्रोत तथा महानको संरक्षण गर्ने कुरालाई प्राथमिकतामा राख्दै त्यस्तो संरक्षण नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको समन्वयमा (दफा ५) हुने उल्लेख छ।

नेपाल पानी सदुपयोग फाउन्डेसनले हालै गरेको एउटा अध्ययनले चुरे, मध्यपहाड र हिमाली क्षेत्रका ७४ प्रतिशत पालिकाहरुमा मुहान सुक्ने वा सर्ने समस्या रहेको देखाएको छ। उक्त परिवेशमा पनि पानीका मुहान तथा स्रोत संरक्षणको कानुनी व्यवस्था हुनु उल्लेखनीय पक्ष हो। त्यसका लागि बाढी पैढो नियन्त्रण, स्रोतलाई प्रदूषित हुनु नदिने र बहाव क्षेत्रमा विषादीको प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाएर जैविक खेतीलाई प्रोत्साहित गर्ने, विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्न नदिने नष्ट वा लोप हुनुबाट बचाउन मर्मतसम्भार गर्ने जस्ता व्यवस्था यो विधेयकमा समावेश छन्।

उक्त व्यवस्थाअतिरिक्त पानीको संरक्षण, सम्बर्द्धन र समुचित उपयोग सम्बन्धमा उपभोक्ता वा सम्बद्ध पक्षहरुका लागि सचेतना वा अन्तरक्रिया गर्ने जस्ता अत्यावश्यकिय कार्यक्रमिक व्यवस्थासमेत समेटिएका छन्। यसमार्फत नागरिक तथा उपभोक्ताको कर्तव्य पालनामा पनि सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

२.१५ आकाशे पानी संकलन परिपूरकका रूपमा

भूमिगत वा सतही पानीका स्रोत पर्याप्त नभएका क्षेत्रमा नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय निकायले आकाशे पानी संकलनका लागि प्रविधि र प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गर्ने (दफा ५०) व्यवस्था उल्लेखनीय र महत्वपूर्ण छ तर यो व्यवस्थालाई मुहान संरक्षण र पुनर्भरणसँग जोडिएको छैन। केवल उपयोगमा मात्र केन्द्रित छ। तै पनि पानीको किल्लत भोगिरहेका क्षेत्रमा यसको उपयोगिता अति नै हुने छ।

२.१६ गुणस्तर मापदण्ड तथा मानव मलमूत्र नियमन

यो ऐनको महत्वपूर्ण व्यवस्थामध्ये खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धमा गुणस्तर मापदण्ड तोक्नसक्ने व्यवस्था (दफा ३७) पर्दछ। संघीय संरचनाअनुरूप संघले तोकेको गुणस्तर मापदण्डभन्दा कमजोर खालको नहुने गरी प्रदेश र स्थानीय सरकारले पनि आआफ्ना क्षेत्रमा

लागू हुने गरी गुणस्तर मापदण्ड तोक्ने व्यवस्था गरेको छ । हालसम्म वातावरण संरक्षण ऐन र जलस्रोत ऐनअन्तर्गत यो क्षेत्र सम्बद्ध गुणस्तर मापदण्ड तथा सहनसीमाहरु तोकिँदै आएकोमा यो व्यवस्थालाई टेकेर अबका दिनमा त्यस्ता गुणस्तर मापदण्ड निर्धारण र तोक्न सकिने देखिन्छ । गुणस्तर मापदण्ड निर्धारण र तोक्ने जस्तो अति नै उच्चस्तरीय प्राविधिक विषयलाई हालकै क्षमताको प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई दिनु भने व्यावहारिक दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ ।

मापदण्ड विपरीत मानव मलमूत्रसहितको वा रहितको फोहोरपानी ढलनिकास प्रणालीमा विसर्जन गर्न वा मानव मलमूत्रलाई प्रशोधन नगरी सिँधै नदी, खोला, ताल, तलैया, जलाशय वा सार्वजनिक जग्गामा मिसाउन वा पठाउन रोक (दफा ३८) लगाएको छ । यो व्यवस्था दफा ५४ को जलगुणस्तरसँग पनि अन्तरसम्बन्धित रहेको छ । साथै दफा ५४ ले मानव वस्तीसँग जोडिएका साँस्कृतिक, धार्मिक, पर्यटकीय महत्वका नदी, ताल, तलैया, पोखरी, जलाशय तथा कुण्डको वातावरणीय स्वास्थ्य, स्वच्छता तथा जलगुणस्तर कायम गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक मापदण्ड बनाई लागू गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यी दुवैलाई एकसाथ मिलाउन र एकअर्काका परिपूरक बनाउन सकिन्छ ।

२.१७ भूमिगत पानीको उपयोग

भूमिगत पानीको उपयोगका सम्बन्धमा पनि नेपाल सरकारले मापदण्ड बनाएर लागू गर्ने र प्रदेश र स्थानीय निकायले पनि संघीय मापदण्डको अधीनमा रही आआफ्ना मापदण्ड बनाएर लागू गर्न सक्ने (दफा ५३) व्यवस्था छ ।

२.१८ जलस्रोतको उपयोगमा खानेपानीको सर्वोच्चता

घरेलु उपयोगका लागि आवश्यक/उपयुक्त मात्रामा पानीको व्यवस्था गरेर मात्र जलस्रोतका अन्य उपयोग जस्तै सिँचाइ, विद्युत आदि आयोजनामा लगाउन पाउने व्यवस्था गरेको छ । यसले जलस्रोत ऐनका प्राथमिकताक्रमलाई पुनपुष्टि गरेको छ तर खानेपानी नभनेर घरेलु उपयोग भनेको छ । यसले सम्बद्ध क्षेत्रका विवाद पनि निराकरण गर्न मद्दत हुने देखिन्छ ।

२.१९ खानेपानी निर्यात गर्नसक्ने

खानेपानी बेचेर नेपाल धनी बन्न सक्छ भनेर चर्चा भएको धेरै भइसक्यो । बहुचर्चित धुञ्चे, रसुवाको पानी विदेश निर्यात गर्ने परियोजना पनि कार्यान्वयन भएन । कर्णाली, कोशी जस्ता नदीमा विजुली निकाल्न छोडेर भारतलाई खानेपानी बेच्नुपर्छ भन्ने पनि एउटा वर्ग अभै

नेपालमा छ । यस्ता चर्चा जति भए पनि त्यसका लागि मार्गप्रशस्त गर्न स्पष्ट नीतिगत एवम् कानुनी व्यवस्था अहिलेसम्म भएको थिएन । यो विधेयकमा सरकार वा अनुमति प्राप्त संस्थाले बोटलबन्द गरेर वा अन्य प्रकारले थोकमा खानेपानीको निर्यात गर्नसक्ने (दफा ५१) महत्वाकांक्षी सौँच समेटेको छ ।

२.२० दण्डसजाय

कसुर र सजायमा जरिवाना तथा कैद दुवै समेटिएको छ । प्रदूषणसम्बन्धी कसुरलाई गम्भीर रुपमा लिएर तीनमहिनादेखि एकवर्षसम्म कैद र पाँचलाखसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रदूषण नियन्त्रणका दृष्टिले उत्तम छ, तर यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका चुनौती छन् । अन्य दण्डसजायसम्बन्धी व्यवस्था नियमित सेवा सञ्चालनका लागि भएकाले स्वाभाविकजस्ता देखिन्छन् ।

२.२१ निगरानी र अनुगमन तथा नियमन

दफा ४१ मा निगरानी शीर्षक दिएर गरिएको व्यवस्था र दफा ४२ मा अनुगमन तथा नियमन शीर्षक दिएर गरिएका छुट्टै व्यवस्थाको उद्देश्य स्पष्ट छैन । दुवैको उद्देश्य र काम एउटै भए जस्तो देखिन्छ । त्यसैले त्यति मिलेको देखिन्छ ।

२.२२ उपभोक्ता न्याय

हानिकारक वा प्रदूषित सेवाका कारण उपभोक्तामा कुनै प्रकारको क्षति पुगेको अवस्थामा क्षतिपूर्ति भराइदिने व्यवस्था संविधान र उपभोक्ता संरक्षण ऐनसँग तादात्म्यता राख्ने खालको छ, तर सोही कारणले स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव परेको हो भन्ने प्रमाणित गरेर क्षतिपूर्ति भराइदिने व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न चुनौतीपूर्ण छ, त्यो पनि अदालती प्रक्रियाबाट ।

२.२३ समन्वय समिति

सम्बद्ध नीति तथा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा नेपाल सरकारलाई सुभावा दिन र अन्तरनिकायगत समन्वयका लागि खानेपानी मन्त्रीको अध्यक्षतामा कर्मचारी/प्रशासनतन्त्रको संयन्त्र (दफा ५६) प्रस्ताव गरिएको छ । यसमा जनता, उपभोक्ता संस्था, विज्ञ कसैको प्रतिनिधित्व छैन । समावेशिताको पक्ष हेरिएको छैन । खानेपानी तथा सरसफाइ महासंघको उल्लेखनसम्म छ, तर आवश्यक पर्दा रायसुभावा लिनसम्म सक्ने उल्लेख छ ।

२.२४ खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड र संस्थानको हैसियत

यो ऐनले साबिकको खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डलाई प्रभाव पार्ने देखिन्छ तर त्यससम्बन्धमा बोलेको छैन । त्यसबाट बोर्ड गठन भएर तिनीहरुमार्फत काम भइरहेका काठमाडौं, हेटौडा जस्ता क्षेत्रमा के हुने भन्ने स्पष्ट छैन । समायोजन गर्ने हो भने कसरी गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन । जबकि उक्त व्यवस्था अनुमतिपत्रको दायराभित्र पनि पर्दैन । **खारेजी र बचाउले** खानेपानी महसुल निर्धारण आयोग ऐन, २०६३ खारेज गरेको छ तर खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३, खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ लाई खारेज गरेको छैन ।

३. थप विषय

यससँगै नवउदारवादी अर्थतन्त्रको मर्म र भावनालाई आत्मसात् गर्दै प्राकृतिक स्रोतको व्यापारीकरणमा प्रवेश गराउने देखिन्छ । विगतमा सामुदायिक वा सार्वजनिक सेवाका रूपमा पाइरहेको खानेपानीको सट्टामा अहिले भरपर्दो र सुबिधायुक्त सेवा दिने नाममा जबरजस्ती मिटर जडान गरी शुल्क तिर्नपर्ने अवस्था सिर्जना हुँदै छ । यसबाट मुख्यतया निम्नलिखित कुरामा प्रभाव पर्ने देखिन्छ ।

क. एकघर एकधारा कार्यक्रम अभियानको उद्देश्य के हो ? सुन्दा राम्रो लागे पनि यसको सामाजिक, आर्थिक एवम् मानवीय स्वास्थ्यजन्त्य पाटाहरु नेपाल सुहाउँदा छन् कि छैनन् भनेर हेरिएको देखिँदैन । सामुदायिक धारा पँधेरा हराउने र तिनसँग गाँसिएको सामाजिक सम्बन्धको आधार (सोसल फेब्रिक) तोडिनसक्छ ।

ख. किसान बाहुल्यता भएको ग्रामीण नेपालमा खानेपानीसँगै सानाकिसानको आयआर्जन पनि जोडिएको छ । त्यसमा करेसाबारी खेतीभन्दा माथि उठेर बेमौसमी तरकारी खेती, ससाना पशुपालन तथा फलफूल खेतीमा एउटै पानीको स्रोत प्रयोग गर्ने गरेका छन् । खाद्यसुरक्षामा समस्या आउनसक्छ ।

ग. मिटरजडित धाराबाट जोडिएपछि खानेपानीका स्रोतहरुको संरक्षण र मर्मतसम्भार ओभेलमा पर्नसक्ने सम्भावना छ । परम्परागत पानीका स्रोत खासगरी मुहान तथा जलाधारहरुको संरक्षण उपभोक्ता समुदाय आफैले गर्ने गरेका छन् तर उपभोक्ताको स्रोतसँगको सांस्कृतिक एवम् भावानात्मक सम्बन्धमा परिवर्तन आउने सम्भावना देखिन्छ । सहरी क्षेत्रका उपभोक्ताको जस्तै ग्रामीण क्षेत्रका उपभोक्ताको पनि पानीका स्रोतहरुसँगको सम्बन्ध बिच्छेद हुनसक्ने देखिन्छ ।

घ. माग र आवश्यकता नहेरी नाफा कमाउने व्यापारिक योजनामा पालिकाहरु नै संलग्न भएर बैकल्पिक स्रोत भएका बस्तीहरुमा समेत उपभोक्ता बढाउनका लागि बाध्यात्मक रुपमा ग्राहक बनाउने अभियान जारी छ । त्यसो भएमा सर्वसाधारण उपभोक्तामा अनावश्यक रुपमा आर्थिक बोझ थप गर्नसक्छ ।

ङ. एक क्षेत्रको पानी विभिन्न प्रविधिको उपयोग गरेर अर्को क्षेत्रमा पुऱ्याउन सकिने भएकाले मुहान संरक्षणमा संलग्न समुदाय वा निकायले वातावरणीय सेवा दिएबापत भुक्तानी माग्न सक्छन् । वन ऐनअन्तर्गतको नियम संशोधन गरेर वातावरणीय सेवाको भुक्तानीलाई नेपालमा मान्यता दिइसकिएको छ । उक्त विषयमा यो विधेयक मौन छ । उपलब्ध पानीलाई उपभोक्तासम्म पुऱ्याउन लागेको लागत आदिलाई मात्र आधार बनाइएको छ ।

च. खानेपानीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्दा मुहान दर्ता पनि सम्बन्धित भएर आउँछ तर सो विषयमा पनि स्पष्ट व्यवस्था छैन ।

छ. महंगीको वृद्धिदरको अनुपातमा महसुल निर्धारण जोडिएकाले उपभोक्तामाथि आर्थिक मार पर्ने र जीवनयापन थप महंगो हुनसक्ने अवस्था देखिन्छ ।

ज. तराई क्षेत्रको खानेपानीमा भूमिगत जलको महत्वपूर्ण भूमिका छ तर सो क्षेत्रको जलस्तर घट्दै गएको छ । काठमाडौँलगायत अन्य क्षेत्रमा पनि त्यस्तै अवस्था छ । उक्त परिवेशमा भूमिगत जलको पक्षमा पर्याप्त ध्यान पुगेको छैन ।

४. निष्कर्ष

मानव विकासका लागि अपरिहार्य र महत्वपूर्ण खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रलाई नियमन र व्यवस्थापन गर्न आएको आफैँमा सामयिक छ । यसले खास गरी तदर्थवादबाट चलेको सरसफाइ क्षेत्रमा विद्यमान कानुनी रिक्तता पूर्ति गर्न सक्ने देखिन्छ । मानवमलमूत्रयुक्त लेदो तथा फोहरपानी प्रशोधन तथा व्यवस्थापनका क्षेत्रमा रहेका अन्योललाई पनि अन्त्य गर्न सक्छ । भौतिक विकास र सहरीकरणले थपेका नयाँ क्षेत्र र प्रचलित कानुनले नियमन गर्न नसकेका अन्य कतिपय क्षेत्रलाई पनि यसले समेट्ने देखिन्छ ।

आधारभूत खानेपानी र सरसफाइलाई सरकारी जिम्मेवारीभित्रै राख्नु संवैधानिक कर्तव्यअनुकूल नै देखिन्छ । सोभन्दा अन्य वर्गका सेवा निजी क्षेत्रको जिम्मामा दिएर राज्य यस क्षेत्रको परम्परागत जिम्मेवारीका साथै सहरीकरणका कारण थपिएका नयाँ चुनौतीबाट पन्छिन खोजेजस्तो देखिन्छ । खानेपानीका क्षेत्रमा गुणस्तरीय सेवा विस्तार गर्न थप लगानी

प्रविधि र सीप आवश्यक छ । सहरी क्षेत्रका पानीका स्रोतमा अप्रशोधित ढलको पानी मिसाएर प्रदूषित भइरहेको अवस्थामा प्रशोधन गरेर तोकिएको गुणस्तर कायम भएपछि मात्र मिसाउन पाउने प्रावधान उल्लेखनीय छ तर हाल चलनचल्तीमा रहेको फोहरपानी प्रशोधन प्रविधि अति नै महंगो र व्यवस्थापन पक्ष जटिल भएको प्रविधि हो । त्यसका लागि चाहिने पुँजी र सीप निजी क्षेत्रसँग पनि छैन । त्यसैले यो प्रावधानको कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण छ ।

समग्रमा यो विधेयकले खानेपानी र सरसफाइमा सरकार, सार्वजनिक, निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रका साथै संघ, प्रदेश र स्थानीय निकाय सबैको भूमिका हुनसक्ने वातावरण सिर्जना गर्न खोज्नु र अस्तित्व स्वीकार गर्नु सकारात्मक पक्ष हो तर सामुदायिक पक्षलाई पर्याप्त ध्यान नदिएकाले ओभेलमा पर्नसक्ने देखिन्छ । त्यसबाट अहिलेको उपभोक्ताको सहभागिता कमजोर हुने र हासिल भएका उपलब्धि पनि खतरामा पर्नसक्नेतर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

यो कानुन खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको मुख्य कानुन हुने भएकाले नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐनका सम्बन्धमा पनि स्पष्टता ल्याउनु उपयुक्त हुन्थ्यो । साथै जलस्रोत विधेयकसँग पनि कतिपय प्रावधान अन्तरसम्बन्धित हुने भएकाले तादात्म्यता हुन आवश्यक देखिन्छ ।

५. सुझाव

माथिको विश्लेषणका आधारमा विधेयकमा निम्नलिखित पक्षमा सुधार तथा संशोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

(१) इजाजतपत्रमा आधारित व्यवस्थाका कारण उपभोक्ताहरुको सामुदायिक सहभागिता न्यून तथा कमजोर हुने र उपभोक्ताको भूमिका यो क्षेत्रमा क्रमशः घट्दै जाने देखिएको छ । व्यापक जनसहभागिताबिना दिगोपना सम्भव नभएकाले सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्यसहित समुदायलाई मुख्य पक्षका रूपमा स्वीकार गर्न जरुरी छ । हाल करिब ५० हजारको संख्यामा रहेका उपभोक्ता समूहलाई मान्यता दिने, तिनलाई अभिप्रेरित गर्ने र नियमन गर्नका लागि ऐनमा नै छुट्टै व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ । त्यसमार्फत् सामुदायिक वन, सिँचाइ उपभोक्ता जस्तै हैसियत र भूमिका दिन सकिन्छ ।

(२) यो कानुन खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको मुख्य कानुन हुने भएकाले नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, विकास समिति ऐन, जलस्रोत ऐन, स्थानीय

सरकार सञ्चालन ऐनसँगको अन्तरसम्बन्धमा स्पष्टता ल्याउनु जरुरी छ । साथै जलस्रोत विधेयकसँग पनि कतिपय प्रावधान अन्तरसम्बन्धित हुने भएकाले तादाम्यता ल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।

(३) मुहान दर्ताका सम्बन्धमा यो विधेयकले स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

(४) खानेपानी तथा सरसफाइ जस्तो आधारभूत मानवीय सेवा क्षेत्रमा महंगीको वृद्धिदरको अनुपातमा महसुल निर्धारण गर्दा उपभोक्ता दोहोरो मारमा पर्नसक्ने भएकाले त्यसलाई हटाउनुपर्छ ।

(५) आधारभूत सेवाको परिभाषा विधेयकमा नसमेटाएकाले भविष्यमा द्विविधा नहुने गरी स्पष्ट परिभाषा समावेश गर्न जरुरी छ ।

(६) मिटर जडित एकघर एकधारा कार्यक्रम समुदायको सामूहिक भावनाका साथै जिम्मेवारीबाट बाहेक गर्ने सम्भावना छ । यसले मुहान संरक्षणमा संलग्न समुदाय वा निकायलाई पानीका स्रोतसँगको भावनात्मक तथा उपयोगितात्मक सम्बन्धबाट टाढा राख्ने देखिन्छ । मिटरजडित महंगो पानीले गर्दा सानाकिसानको पानीमा आधारित आयआर्जनलाई समस्यामा पार्ने भएकाले सहर र ग्रामीण भेकका उपभोक्तालाई वर्गीकरण गर्ने र आवश्यकता र स्रोतको उपलब्धता हेरेर मिटररहित पानी आपूर्ति गर्ने लचिलो प्रावधान कानूनमै गर्न जरुरी छ ।

(७) मुहान/स्रोत तथा मूलाधार संरक्षणमा कुनै पनि योगदान नगर्ने सहरी क्षेत्रमा व्यावसायिक रुपमा पानी आपूर्तिकर्ताबाट वातावरणीय सेवाको भुक्तानी/योगदान गर्ने गराउने व्यवस्था समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

(८) देशको अधिकांश जनसंख्याको आवश्यकता भूमिगत जलले पूर्ति गर्दै आएको र खास गरी काठमाडौँ उपत्यका र तराईका अधिकांश क्षेत्रमा पानी अति निकालेका कारण भूमिगत जलको स्तर/सतह तलतल गइरहेको विभिन्न अध्ययनले देखाइरहेका छन् तर सो पक्षलाई यो विधेयकले पर्याप्त ध्यान दिन र उच्च प्राथमिकतामा राख्न सकेको छैन । त्यसैले भूमिगत पानीको संरक्षण र नियमनलाई पर्याप्त ध्यान दिन र प्राथमिकतामा राख्न जरुरी छ ।

(९) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको महसुल स्थानीय तहले पनि निर्धारण गर्न सक्ने भएकाले महसुल निर्धारण आयोगको सट्टामा उच्चस्तरीय नियमन प्राधिकरण/आयोग बनाउन उपयुक्त हुन्छ ।

(१०) सुरक्षित रूपमा व्यवस्थित सरसफाइ आफैँमा समस्यायुक्त छ । हालसम्म नगण्य छ । जबकि ५९ प्रतिशतभन्दा बढी मानवमलमूत्रको व्यवस्थापन ठाउँको ठाउँमा नै भइरहेको छ । सो पक्षमा पर्याप्त कानुनी प्रावधान थप्न जरुरी छ ।

(११) अनुगमनका लागि मन्त्रालयमा १ जना निरीक्षक राख्ने गरी प्रस्तावित व्यवस्था अव्यावहारिक छ । त्यसैले स्थानीय तहसम्म अनुगमनको प्रभावकारी संयन्त्र बनाउनुपर्छ ।

(१२) जलस्रोत ऐनअन्तर्गत पहिले अनुमति पाएर सञ्चालितलाई पुनः अनुमतिको दायरामा ल्याउँदा स्रोतमाथि बहुपक्षीय दावी आउने र द्वन्द्व हुने देखिन्छ र अव्यावहारिक तथा भ्रन्कटिलो छ । त्यसैले तिनका हकमा स्वतः यो ऐनअन्तर्गत अनुमति पाएसरहको हैसियत लागू गर्ने प्रावधान राख्न आवश्यक छ ।

(१३) खानेपानीका स्रोतको प्रदूषणलाई प्रतिबन्ध लगाउने र स्वच्छता कायम राख्ने कुरा ऐनको पहिलो लक्ष्य हुनुपर्छ । त्यसपछि मात्र वितरणलगायतका लक्ष्य आउनुपर्छ । साथै भविष्य सन्ततिका लागि पानी संरक्षण गर्ने पनि लक्ष्य हुनुपर्छ ।

(१४) आकाशे पानी संकलन गरी जल पुनर्भरण गर्ने व्यक्तिहरूलाई विशेष सुविधा/प्रोत्साहनको स्पष्ट व्यवस्था हुनुपर्छ ।

(१५) पानीलाई जलवायु परिवर्तन र समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पनि हेरेर तत्तत् पक्षमा ध्यान दिन जरुरी छ ।

(१६) पानीलाई जलाधार संरक्षणसँग जोडेर वनजंगलसँगको यसको अन्तरनिहित सम्बन्धलाई पनि ध्यान दिएर स्पष्टता ल्याउन जरुरी छ ।

(१७) नागरिकको कर्तव्य (दफा ६) मा सरसफाइ पनि थप गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

(१८) अनुमतिको खारेजीको व्यवस्था अव्यावहारिक छ । वैकल्पिक व्यवस्था नगरी सेवा सञ्चालकको अनुमति खारेज गर्दा सेवा सञ्चालनमा समस्या आउनसक्छ ।

(१९) खानेपानीलाई पहिलो प्राथमिकता दिँदा कतिपय अवस्थामा करेशाबारी तथा सिँचाइमा उपयोग भइरहेको पानीलाई अर्को ठाउँको खानेपानीको माग पूर्ति गर्न लैजान खोज्दा समस्या हुन सक्छ । त्यसैले स्रोतको मात्रा, उपलब्धता र विद्यमान उपयोगलाई सुनिश्चित गरेर मात्र नयाँ प्रयोगका लागि चलाउन पाउने प्रावधान थप्न आवश्यक छ ।

(२०) विधेयकमा प्रयुक्त कतिपय शब्दावलीको अर्थ फरकफरक लाग्नसक्ने भएकाले थप स्पष्टता ल्याउन आवश्यक छ । जस्तै: समानुपातिक, गुणस्तर ।

(२१) घरेलु फोहरपानीको मापदण्डको कुरा गरेको तर रासायनिक पदार्थलाई कसरी नियमन गर्ने भन्ने अस्पष्टता छ । त्यसैले सो कुरा पनि समेट्न जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार (२०७२) । *नेपालको संविधान* । काठमाडौँ : नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७६) । *पन्ध्रौँ योजना* । काठमाडौँ : नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

सुमन शर्मा र सञ्जय अधिकारी (२०७७) । *सेक्युरिड सेफ वाटर एन्ड सानिटेसन सर्भिसेस इन नेपाल: सर्च फर अ ब्रेकथ्रु* । काठमाडौँ : नेपाल पानी सदुपयोग फाउन्डेसन ।